

МЕСТОИМЕНИЯТА ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ТЕКСТ: СТАБИЛИЗАЦИЯ НА НОРМАТА ПРИ ЛИЧНИТЕ И ПРИТЕЖАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕНИЯ

Маргарита Димитрова

An object of observation is the use of personal pronouns, possessive pronouns, the reflexive personal pronoun and the reflexive possessive pronoun in two editions of the Revival with a popular character, *Lyuboslovie* (1844-1846) and *Letostrui* (1869). The research is carried out on electronic corpora each of 10 000 graphic words. The basic features of the studied pronouns in both texts are the contemporary ones. There is stabilization of the norm in the subsequent text: the variety in paradigms declines as well as in the uses of the examined pronouns toward the contemporary standard language norm. In two aspects the earlier text stays closer to today's practice: there are not forms of the accusative and dative cases of the personal pronoun and the reflexive personal pronoun is expressed by a complex form.

1. Увод

Обект на наблюдение е употребата на личните, притежателните, възвратното лично и възвратното притежателно местоимение в два възрожденски текста: списание „Любословие” от 1844-1846 год.¹ и „Летоструй или домашен календар за 1869 година”². Двете издания имат близък характер. Те съдържат енциклопедични текстове, насочени към масовия читател. Четивата дават популярни сведения в различни области от миналото и съвременността с цел да повишат общата култура и/или да дадат поука на своя потребител. Двата текста са издадени с разлика от около 25 години. Това е най-бурният период от строителството на новобългарския книжовен език във всяко отношение: във връзка с идеите и позициите на книжовниците; по отношение на писмената практика; спрямо популяризацията на новобългарски текстове; чрез кодификации на новобългарския книжовен език (в граматиките, глосарите и кратките речници към тях, в преводите на Библията като сакрален образец за книжовна реч³) и чрез образователната система (увеличаване по брой и териториално разпространение на българските училища⁴).

¹ Любословие. Ред. и изд. К. Фотинов. Смирна.

² Летоструй или домашен календар за 1869 година. Ред. Хр. Г. Данов, Й. Груев и Я. Ковачев. Пловдив (Виена).

³ Вж. ИНКЕ 1989; Кювлиева 1997; Първев 1975; Иванова 2002.

⁴ Вж. напр. Генчев 1988.

От изследваните текстове на случаен принцип бяха създадени и обработени с подходящи програми⁵ два електронни корпуса от по 10000 графични думи. Тази методика осигури точност и съпоставимост на наблюденията върху (част от) възрожденската езикова практика.

Целта на настоящето изследване е чрез съпоставяне на регистрираните употреби на посочените четири вида местоимения в двата корпуса да се установят прилики и разлики по отношение на:

- лексикалният състав
- словообразователни особености
- морфологичното формоизменение
- функционирането

В двата изследвани корпуса категорично преобладават езикови особености, присъщи на съвременната книжовна норма. По-големи разлики от днешното състояние се наблюдават в „Любословие“, отколкото в „Летоструй“, и то само в отделни случаи.

2. ЛИЧНИ МЕСТОИМЕННИЯ

2.1. Личните местоимения в „Любословие“.

2.1.1. Лексикален състав. Словообразуване. Формоизменение.

В „Любословие“ парадигмата на личното местоимение не е единна само в някои пунктове. От общо 233 употреби в 18 случая се появяват форми, останали извън съвременната норма. При тях се наблюдава конкуренция между местоимения от различни норми и контаминация в парадигмата.

Конкуренцията се наблюдава в следните случаи. При именителните форми за 2 л. ед. ч. се срещат формите *ты*⁶ (3 пъти) и *тызе* (1 път), като преобладава установилата се в книжовния език.

*Никога не досаждай на дрѣгого за онова щото можешъ да направишь **ты** самъ.*

***Тызе**, чедо мое, не си каквото скотове-те, кои-то погибнѣватъ и не се помнатъ*

никога...

⁵За настоящето изследване е използван пакет програми (Build, Lemma и Concord) за статистическа обработка на текстови файлове, създаден в рамките на Проект 208-4, ОХН, 1992-1995, финансиран от ФНИ-МОН, ръководител д-р Мария Стамболиева. Пакетът програми се използва и в момента в Служба „Електронен архив на българския език“ при Института за български език - БАН.

⁶ В примерите за улеснение е използвана съвременна графика на тези букви, които съществуват в съвременните кирилици, а липсващите букви са добавени.

При пълните винителни форми в 3 л. мн. ч. се срещат **тѹхъ** (6 пъти) и **нихъ** (12 пъти), като преобладава формата, останала извън книжовния език.

*...по-мнозина-та отъ **нихъ** живеатъ у Транлван-а...*

*Бойне се ставиха сосъ Цыноманы (сепотенс) и сосъ Инсѳбры напротивъ Римланъ: но разбиха се отъ **тѹхъ**.*

При кратките дателни форми в 3 л. ед. ч. се срещат **мѳ** (24 употреби) и **емѳ** (1 употреба), които се конкурират в един и същи текст в сходен контекст:

*...и ни едно мусто не остана, гдуто да не бы се чѳли тѳа големи и дивни чѳдеса великагѳ арх-ереа Н-колаа по дарованнуѳ **емѳ** благодати отъ Всесилнагѳ Бога.*

*...идите прочее кодъ него да **мѳ** воздадете благодарен-е...*

Контаминация в парадигмата се наблюдава при именителните форми за 3 л. В ед. ч. се употребяват местоимения с корен **т-:** **той** (14 употреби) и **та** (1 употреба)⁷, а в мн. ч. се употребява местоимение с корен **он-:** **они** (4 употреби). Местоимението **те** не се среща.

***Той** имъ испрати свои си посланницы да отложи тѳа безъ пристойна причина оплакѳ ванъта нихни...*

*...тебе ти Богъ даде дѳша (...) а **та** ще живѳе, каквото небесни аггели...*

*...а **они** сосъ сълзиви очи, и горк-ѳ плачъ, рекоха...*

2.1.2. Функциониране. Пълни форми за винителен и дателен падеж.

Съвременната книжовноезикова норма (вж. ГСБКЕ 1983:192) разглежда пълните дателни форми като остарели, т. е. с презумпцията, че са били редовни в по-ранните етапи от развитието на книжовния език. Тези форми обаче не се употребяват във всички възрожденски текстове. В изследвания корпус от „Любословие” има само 1 подобен случай, и то на омонимната форма за 2 л. ед. ч. **тебе**:

*Не си като нихъ; **тебе ти** Богъ даде дѳша, коа ще живуе секога...*

⁷ В "Любословие" местоимението **то** се употребява само като показателно. Такава употреба, успоредно с функционирането като лично местоимение, имат и **той** и **та**.

Дателните падежни отношения редовно се изразяват чрез съчетание от предлог **на** и пълна винителна форма:

*ето, каквото ты заповуда, свършихъ, недей се сърди прочее **на мене**, Хр-стовъ угодниче...*

*Гѣа благощастливи успухи благодаренъ самъ да ги познаемъ и **на васъ** да предпоставимъ и обавимъ мое благодарен-е за нихъ...*

2.2. Личните местоимения в „Летоструй“.

2.2.1. Лексикален състав. Словообразуване. Формоизменение.

В „Летоструй“ парадигмата на личното местоимение е единна. Няма конкуренция между форми или контаминация в парадигмата сред общо 245-те употреби на лични местоимения. Лексикалният състав е както в съвременната книжовноезикова норма. В „Летоструй“ се срещат пълни дателни форми, но само за 2 и 3 л. мн. ч.: **вамъ** (1 употреба) и **тямъ/тѣмъ** (2 употреби).

2.2.2. Функциониране. Пълни форми за винителен и дателен падеж.

Пълните форми за ед. ч.: **тебе** (1 употреба), **него** (20 употреби) и **не** « (6 употреби), се употребяват за вин. пад.:

*Не оставяй ни едно зло да ся вм^кне и вкорени въ сръдце-то на дѣте-то ти, то ще убіе и **тебе**, и **него**.*

Дателните отношения в мн. ч. се изразяват чрез съответните падежни форми. Няма конкуренция между предложно съчетание с винителна форма и дателните форми.

*При всичк^т-т^т ви работ^у у дома и въ дюяна **вамъ** все може да остая свободно врѣмя, ако не другъ н^т, а то божемъ вечеръ и въ праздниченъ день...*

*Тукашни-ти Словене наскоро ся слях^у у единъ политическы народъ съ свои-ты побѣдители, та пріях^т тѣхно-то имя, а за това тѣ надѣн^х **тямъ** пакъ своя языкъ.*

В ед. ч. обаче дателните отношения се изразяват чрез съчетание от винителна форма и предлог **на**. В корпуса има само един такъв случай:

*Иска ли още доказваніе, че е неизбѣжно потрѣбно да ся обзирать родителіе-ти на това дѣтинско врѣмя, да обрщать всичко-то си вниманіе **на него**...*

3. ПРИТЕЖАТЕЛНИ МЕСТОИМЕНЕНИЯ

3.1. Притежателните местоимения в „Любословие”.

3.1.1. Лексикален състав. Словообразуване. Формоизменение.

В „Любословие” парадигмата на притежателните местоимения не е единна само в някои пунктове. От общо 159 употреби в 15 случая се появяват форми, останали извън съвременната норма. Особеностите на притежателните местоимения са подобни на тези при личните местоимения. Наблюдава се конкуренция между местоимения от различни норми, но не и контаминация в парадигмата. Конкуренцията е само при 3 л. и обхваща три случая. В първите два се противопоставят формите *егѡ* (6 пъти) и *негово* (5 употреби от общо 36 случая на *негов*), *ихъ* (1 път) и *имъ* (13 пъти). В третия случай се конкурират формите *техен* (12 употреби) и *нихен* (8 употреби), като – за разлика от личните местоимения – по-честа е формата, установила се в книжовния език.

3.1.2. Функциониране. Конкуренция между етикетни норми.

В практиката на „Любословие” формите *егѡ* и *негово* изграждат конкуренция между етикетни формули. Формулата с местоимението *егѡ* има ограничена съчетаемост: само съществителното *величество*. Наложилата се формула с местоимението *негово* има по-широка съчетаемост: съществителните *величество*, *височество*, *превъзходство*.

После по 6 дена отъ връщану-то странствованно Величество Егѡ Султанъ Абдѡль-Меджидъ отиде на Высока-та Порта и предъ сички-те верховны прислѡжницы слудователно-то краткослов-е изрече.

Тамѡ пр-има Негово Высочество привутливи и прѣятственни поздравленїа отъ верховны прислѡжницы царски и отъ улемады первы...

Единичната поява на формата *ихъ* е под влияние на контекста:

*...съ весело сърце видоха го, и големо благодарен-е въздадоха мѡ (...) съ великимъ благодарен-емъ поюще и славѡще Господа Бога избавителя *ихъ* и защищителя отъ буды неправедны...*

В останалите случаи се среща само книжовната днес форма *имъ*:

*...сичко войско **имъ** се оплуни, и двадесетъ крупости (калета) **имъ** се обладаха.*

Наблюденията върху функционирането на притежателните местоимения *егъ* и *негово*, *ихъ* и *имъ* навеждат на мисълта, че за конкуренция може да се говори само в парадигматичен план. Трудно е категорично да се посочи произходът на местоименията, останали извън съвременната книжовноезикова норма. Очевидно употребата им се поддържа както от черковнославянската традиция, така и чрез руското културно влияние. Във функционален аспект *егъ* и *ихъ* са стилизиращи средства. Естествено е такава роля да поеме архаичната/чуждата форма, а обичайната да се употребява в стилово неутралните случаи.

Не бяха открити никакви закономерности при избора на *техен* и *нихен*. Срв:

*Това **нихно** морское ополчен-е (флота) изгори го Австр-йско-то морско ополчен-е.*

*...а Бойне въ това время беха се скрыли во едни тусни муста, чрезъ кои, като щеха Римляне да прейдатъ, да ги истрепатъ; но тѣя усетиха това **тухно** намурен-е:*

Двете форми принадлежат към различни диалектни норми. Западнобългарската *нихен* може да се разглежда като резултат от индивидуалната речева практика на редактора на "Любословие" К. Фотинов, а източнoбългарската *техен* - като израз на стремежа на К. Фотинов да използва "общеупотребительный" език. Паралелното използване на тези две форми отразява конкуренцията между запад и изток в изграждането на новобългарския книжовен език.

3.2. Притежателните местоимения в „Летоструй“.

В „Летоструй“ парадигмата на притежателното местоимение (общо 99 употреби) е единна и съответства на съвременната. Не се наблюдават и никакви особености във функционирането, които да се различават от съвременната книжовна норма (вж. ГСБКЕ 1983:II; Илиева 1985; Ницолова 1986).

4. ВЪЗВРАТНО ЛИЧНО МЕСТОИМЕНИЕ

4.1. Възвратното лично местоимение в „Любословие“.

4.1.1. Лексикален състав.

В „Любословие” парадигмата възвратното лично местоимение е единна. Кратката форма *се* (239 случая) има разнообразни прилаголни употреби⁸. Кратката форма *си* няма самостоятелна употреба. Пълната форма *себе* се среща само в съчетание с кратката форма *си* (5 употреби).

4.1.2. Функциониране.

В „Любословие” възвратното лично местоимение функционира като един комплекс *себе си* и изразява кореферентност в рамките на една пропозиция (вж. Ницолова 1986:61):

Тазы направа, съ кол-то се възвышаватъ на въздѣхъ (...) тогава може да стои на въздухъ (...) и зима въ себе си толкова товаръ, колкѣто може да понесе.

Или най-паче, но отъ тыя окольны предметы, сосъ що да сравнимъ самъ себе си?

Не се срещат съчетания от пълна форма на обикновеното лично местоимение и кратката дателна форма на възвратното лично местоимение.

4.2. Възвратното лично местоимение в „Летоструй”.

4.2.1. Лексикален състав.

В „Летоструй” парадигмата на възвратното лично местоимение е единна. Кратката форма *се* (312 случая) има разнообразни прилаголни употреби. Кратката форма *си* (14 случая) се употребява самостоятелно. Пълната форма (12 случая) също се употребява самостоятелно и само в 1 случай има съчетание *себе си*:

И азъ рѣкохъ въ себе си: да живѣе за радость и веселіе на своя съпрѣгъ и чяда и, наистинѣ, за славѣ и ползѣ на отечество-то си!

4.2.2. Функциониране.

Типична за „Летоструй” е последователната самостоятелна употреба на пълната форма на възвратното лично местоимение.

Нъ Врътопчяне отцѣпени така отъ свѣта живѣяхъ въ най-голѣмъ сиромашіи « и глупость, безъ да можяхъ да бѣдѣтъ ни себе ни другому на ползѣ.

⁸ Прилаголните употреби на *се* и *си*, свързани с рефлексивността и реципрочността, не са обект на настоящето изследване.

Что струва да говоримъ за добро-то на цѣлый Българскый народъ, ако всякой за себе у дома си не е честитъ?

Според изследванията на Х. Ожеховска (вж. Ницолова 1986:60 и цитираната там библиография) в конкуренцията между *себе* и *себе си* втората форма надделява едва на границата между XIX и XX век. Наблюденията показват, че всеки от двата изследвани текста е единен, а за конкуренция може да се говори само между практиките на отделните автори.

В корпуса от „Летоструй“, както и при „Любословие“ няма случаи на съчетаване между пълна форма на обикновеното лично местоимение и кратката дателна форма на възвратното лично местоимение.

5. ВЪЗВРАТНО ПРИТЕЖАТЕЛНО МЕСТОИМЕННИЕ

5.1. Възвратното притежателно местоимение в „Любословие“.

5.1.1. Лексикален състав. Формоизменение.

В „Любословие“ парадигмата на възвратното притежателно местоимение е единна. В изследвания корпус пълната форма има 31 употреби, а на кратката – 24 употреби. Срещат се винителни форми за м. и ср. р. ед. ч. (4 случая), които са редки в съвременната книжовна норма (ГСБКЕ 1983:II:197).

5.1.2. Функциониране. Пълна и кратка форма. Конкуренция между именителен и винителен падеж. Конкуренция между възвратно и невъзвратно местоимение.

В корпуса от „Любословие“ пълната и кратката форма се употребяват както самостоятелно, така и съвместно. Един от случаите на съвместна употреба е в устойчив израз със значение 'у дома; в дома си':

.. великимъ благодареніемъ (...) во своя си благоспушнw возвратиша сѧ.

В другите случаи кратката форма дублира пълната, като е разположена непосредствено след нея или двете форми са разделени от глагол:

Въ това время, Римляне като беха умножили своя си сила и распространѣвахѧ а по секаде не оставихѧ мирна и Иллурийска власть...

одолжихѧ се (...) да си предадатъ свои орѣжѧ та така въ миръ да живеатъ.

Няма закономерност при избора на съвместна и самостоятелна употреба на пълната и кратката форма, срв. горните със следващите примери:

*Нищо не е досадно, кое-то правиме сосъ **своа** вола.*

*...защото, ако не познава нукоа ручь, като прочита, веднага отвара словаря **си** и навчѡва се какво значи онаа ручь що не разбира.*

Пълните винителни форми за м. и ср. р. ед. ч. се употребяват със стилизираща цел и се конкурират с именителните:

*А благ-й гражданинъ гледа благополч-е **своегИ** приобщенїа секога соразмурно сосъ негово просвущен-е...*

*... нашъ народъ Болгарск-й (...) **свое** достопохвално наслуд-е ще изгѡби.*

В корпуса от "Любословие" има 1 случай на съвместяване между пълна форма на обикновеното притежателно местоимение и кратка форма на възвратното притежателно местоимение:

*Но преминаха онїа времена, когато тїа соф-сти и лѡкави намурѡваха послудници и спомощници на **тужни си** повредителни и общенеполузни положенїа.*

В 3 л. ед. и мн. ч. сравнително често вместо възвратното се употребява притежателно местоимение. При пълните форми това се наблюдава при **техен** (1 случай) и доста по-често при **негов** и **нихен**:

*Едно много множество пилцы що беха на онїа стебла, въздѡшваха и напълѡваха сичк-й въздѡхъ отъ **тужни** (=СВОИ) стройни и согласни пѣанута...*

*Навѡходоносоръ (...) развали сичко и изгори Соломонск-а храмъ, кой-то беше направилъ Соломонъ на **негово-то** (=СВОЕТО) време.*

*Въ таа слѡца година и сичка Македон-а тїа тогава сильни Римляне обладаха и подъ **нихна** (=СВОЯ) властъ покориха.*

Подобна замяна се наблюдава и при кратките форми:

*У Елвет-а, на 19-й Ма-а тазы година, роди се едно уре сосъ дву главы (...) сека глава има по две очи пресвутли, кои-то са на природно-то **имъ** (=СИ) мусто.*

В едно и също изречение притежателните местоимения могат да изразяват както посесивност и рефлексивност, така и само посесивност:

*Сички почти знаменити храмове Идолски станаха веднага соблеченни отъ украшен-е **нихно** (=СВОЕ) и голи, и **нихни** (=ТЕХНИ) важни великолепїа и украшенїа прихождаха и доносѡваха се отъ сички страны въ Кѡнстант-нополь.*

В доста случаи за изразяване на посесивност и рефлексивност успоредно се употребяват възвратно и притежателно местоимение:

*А благ-й гражданинъ гледа благополчїе **своегѡ** (=СВОЕ) приобщенїа секога соразмурно сосъ **негово** (=СВОЕ) просвущен-е, и сила **негова** (=СВОЯ) равна сосъ умны и нравственны силы що иматъ вси дрѡги.*

5.2. Възвратното притежателно местоимение в „Летоструй”.

5.2.1. Лексикален състав. Словообразуване. Формоизменение.

В „Летоструй” парадигмата на възвратното притежателно местоимение е единна. В изследвания корпус има общо 93 употреби (на пълната форма – 22, а на кратката – 71⁹). Не се срещат падежни форми.

5.2.2. Функциониране.

В 3 л. за едновременно изразяване на посесивност и рефлексивност винаги се употребяват форми на възвратното притежателно местоимение. В изследвания корпус има само едно изключение - при неодушевен притежател:

*Писма, испрацаны отъ мѡста, гдѣ-то нѣма пощанско управленїе (поща – мюдюрл[©]кѡ), кога стигн[©]тъ на испроводено-то **имѡ** (=СИ) мѡсто, то тамъ, спорядъ тариф[©]-т[©] за разстоянїе-то, ще имѡ ся залѣпя печать, кой-то има канелїенъ цѡтъ.*

Пълните форми на възвратното притежателно местоимение се срещат само в 3 л., а кратките форми се срещат в трите лица, като преобладават употребите в 3 л.:

*Тукашни-ти Словене наскоро ся слях[©] у единъ политическы народъ съ **свои-ты** побѣдители, та прїях[©] тѣхно-то имя, а за това тѣ надѣн[©]х[©] тямъ пакъ **своя** языкъ.*

⁹В посоченото количество са включени и 6-те случая, при които **си** участва в състава на неопределителни местоимения: *еде-що си, нѣкой си, толкова си* (2 пъти), *нѣкаквы си, нѣкои си*.

*...ако у дома **си** « нѣмамы, ако у дома **си** смы чюжденцы, ако наши-ты майки ни отгледват дѣтца-та въ чюждѣ духъ?*

*...заради това и калфы-ты **си** като по-голѣмы отъ васъ трѣбва да ги почитате...*

*А тѣло-то ни безпрѣстанно ся подновява отъ хран[©]-т[©] и питіе-то, кои-то чловѣкъ прѣЕзъ уста-та и гърло-то **си** пропуца въ тр[©]буха **си**, у желудка (стомаха).*

В 1 и 2 л. ед. ч. за изразяване на посесивност и рефлексивност се употребява и притежателното местоимение (за съвременната книжовна норма вж. ГСБКЕ 1983:II):

*Задръжяйте добръ заслужены-ты **ви** парицы, та ги не трошѣте за нищо и никаквы бесполезны работы...*

Възвратното и притежателното местоимение могат и да се редуват в рамките на едно изречение:

*Не лѣнѣте ся въ работ[©]-т[©] **си**, нито пакъ да работите мръзеливо и безъ сръдце (...) за да не бы да разваляте та да правите тѣцеты на господара **ви**...*

*Съ **ваше-то** обносяніе у дома пазуте да не б[©]дете къмъ никого другыго отъ домашни-ты по-привръзани, отъ колко-то на господара **си**.*

6. Заключение.

Направените наблюдения върху два корпуса от възрожденски текстове с разлика от около 25 години дават следната картина.

При по-ранния текст, представен от "Любословие":

- има контаминация в парадигмата при личните местоимения
- има конкуренция между форми и конструкции при личните и притежателните местоимения
- няма форми за вин. и дат. пад. при личните местоимения
- възвратното лично местоимение се изразява чрез комплекса **себе си**
- кратката форма на възвратното лично местоимение не се употребява самостоятелно
- формата за вин. пад. при възвратното притежателно местоимение има стилистична функция

➤ при изразяването на посесивност и рефлексивност в 3 л. се употребяват както възвратното, така и притежателното местоимение

➤ отделни архаични форми се употребяват в единични случаи и със стилистична роля

При по-късния текст, представен от "Летоструй":

➤ няма контаминация в парадигмата при личните местоимения

➤ няма конкуренция между форми и конструкции при личните и притежателните местоимения

➤ възвратното лично местоимение се изразява основно чрез пълната форма *себе*

➤ кратката форма на възвратното лично местоимение се употребява самостоятелно

➤ при изразяването на посесивност и рефлексивност в 3 л. се употребява основно възвратното притежателно местоимение

Направените наблюдения посочват, че е налице стабилизация на нормата във възрожденския текст при личните, притежателните, възвратното лично и възвратното притежателно местоимение. Тази стабилизация се изразява в отчетливо намаляване на вариативността както във формите, така и при употребите на изследваните видове местоимения. В това отношение практиката на по-късния текст е по-близка до съвременната книжовноезикова норма.

В два пункта по-ранният текст стои по-близко до съвременната книжовноезикова норма, отколкото по-късния. Формите за вин. и дат. пад. на личното местоимение, днес разглеждани като остарели, се оказват типични за по-късния текст. Възвратното лично местоимение в по-късния текст е представено от по-архаичната форма *себе*.

ЛИТЕРАТУРА

Генчев 1988: *Генчев, Н.* Българско Възраждане. Трето преработено и допълнено издание. Издателство на ОФ, София.

ГСБКЕ 1983: *Граматика* на съвременния български книжовен език. Том II. Издателство на БАН, София.

Иванова 2002: *Иванова, Д.* Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. Текстология и език. ИК „Призма”, Пловдив.

Илиева 1985: *Илиева, К.* Местоимения и текст. Издателство на БАН, София.

ИНКЕ 1989: *История* на новобългарския книжовен език. Издателство на БАН, София.

Кювлиева 1997: *Кювлиева, В.* Българското речниково дело през Възраждането. АИ „Проф. М. Дринов”, София.

Мирчев 1963: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. „Наука и изкуство”, София.

Ницолова 1986: *Ницолова, Р.* Българските местоимения. „Наука и изкуство”, София.

Първев 1975: *Първев, Хр.* Очерк по история на българската граматика. „Наука и изкуство”, София.